

KİNDÎ'YE GÖRE HEYÛLÂ KAVRAMI BAĞLAMINDA ÂLEMİN EZELİLİĞİ PROBLEMİ THE PROBLEM OF ETERNAL WORLD ACCORDING TO AL- KINDİ: AN ANALYSIS THROUGH THE CONCEPT OF HYLE

HÜSEYİN YÜCEL
ARŞ. GÖR.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAK.

ABSTRACT

The first Islamic philosopher al-Kindi, thanks to his contributions, has played an important role in the development of philosophy in Islamic thought. The philosopher is in a position that advocates the idea of suddenness according to some philosophers who think creatively according to some thinkers about the “essence of the world” that is one of the important subjects of philosophy. It is necessary to take the point that the al-Kindi puts his thoughts about the subject into the concept of hyle. It is also necessary to develop a new discourse based on al-Kindi’s discourse on the subject in the context of hyle physical and metaphysical contexts.

Key words: Al-Kindi, Hyle, World, Essence, Eternity.

ÖZ

İlk İslâm filozofu Kindî, sağladığı katkılar sayesinde İslâm düşüncesinde felsefenin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Filozof felsefenin önemli konularından olan “Âlemin Mahiyeti” hakkında kimi düşünürlere göre yoktan yaratmacı kimi düşünürlere göre de sudur nazariyesini savunan bir pozisyondadır. Kindî’nin konu hakkındaki düşüncelerini heyûlâ kavramına yüklediği mana açısından ele almak gerekir. Heyûlâ’nın fiziksel ve metafiziksel bağlamları çerçevesinde Kindî’nin konu hakkında söylemlerine dayanarak, yeni bir söylem geliştirilmesinin gerekliliği de ortadadır.

Anahtar Kelimeler: Kindî, Heyûlâ, Âlem, Mahiyet, Ezeliflik.

Giriş*

Bu makalede Kindî'nin âlemin ezeliliği hakkında sahip olduğu teorinin heyûlâ kavramı bağlamında farklı bir inceleme-ye tabi tutulması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda öncelikle heyûlâ kavramının felsefe tarihinde kullanımları incelenerek Kindî'nin bu kavrama yüklediği anlamlar tespit edilmeye çalışılacaktır. Devamında ise kavramın âlemin Ezeliliği sorunundaki konumu belirlenmeye çalışılacaktır.

1. Heyûlâ¹

Felsefe tarihinde filozofların en temel arayışları, varlığın meydana gelme şekli ve süreci hakkın-

* Bu makale devam eden doktora tezinden üretilmiştir

¹ Modern Batı dillerinde “hyle, hylé” şeklinde yazılan Grekçe “üle” kelimesinden Arapça'ya kazandırılmıştır. Heyûlâ, Aristo felsefesinin İslâm dünyasına geçmesinden sonra bu felsefedeki terim anlamıyla İslâm düşüncesi alanında da kullanılmaya başlanmıştır. Kelime Grekçe'de önceleri “orman, ağaç, bunlardan çıkarılan ham madde” yahut “ağaç yapı malzemeleri” mânasına gelirken daha sonra “canlı cisimlerin maddî yapısı, bileşimi” anlamında kullanılmıştır. Heyûlâ sözlükte özdek, tasarım, imge anlamlarında kullanılmakla birlikte Yunanca *hyle* sözcüğünün Arapçalaştırılmış halidir. Bkz: Orhan Hançerlioğlu, “Heyûlâ”, *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*, c. 2 (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000), 318. İlkçağ Yunan Felsefesinde ilk defa Aristoteles tarafından “madde” terimini ifade etmek için kullanılmıştır. Bu kavram Aristoteles tarafından nedensellik teorisindeki dört nedenden biri olan form veya biçim (eidos, morphe) ile karşıtlık oluşturacak biçimde felsefî kullanıma dâhil etmiştir. Genel olarak “hyle” bir şeyin yapıldığı malzeme veya onun temelini oluşturan maddedir. Bkz: Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür, (Ankara: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 59-61, Aristoteles, *Fizik II*: 194b. Abdülbaki Güçlü ve Erkan Uzun, “Heyûlâ”, *Felsefe Sözlüğü*, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2002), 215. Heyûlâ kereste, odun ve madde olarak da tanımlanmıştır. Kavrama bu şekilde verilen anlam, onun cisimlere kaynaklık etmesi bakımındandır. Heyûlânın kereste olarak isimlendirilmesi onun sediri oluşturan malzemenin kereste oluşunu resmetmesi açısından. Bu aşamada kullanılması gereken en uygun kavram olarak tespit edilmiştir. Aristoteles heyûlâ kavramını incelerken, sıklıkla vermiş olduğu örnek sedir – kereste ilişkisi yani heyûlâ-suret ilişkisidir. Bkz: Aristoteles, *Fizik II*. 2, 3; *Fizik VIII*. 2, 6.

da olmuştur. Bu bağlamda ilk dönem Antik filozoflardan günümüze kadar Tanrı-âlem ilişkisi üzerine birçok teori ortaya atılmıştır. Bu arayışın temel noktası doğayı oluşturan şeyin veya ilkenin ne olduğunun tespit edilmesidir. Tarihsel olarak ilk dönem filozoflar doğanın tek bir ilkeden meydana geldiğini kabul ederek, o ilkenin ne olduğu hakkında farklı fikirlere sahip olmuşlardır. Arkhe olarak da isimlendirilen bu ilke, Thales'e göre su², Anaksimandros'a göre aperiion³, Anaksimenes'e göre hava⁴, Pythagorasçılar'a göre sayılar ve geometrik şekiller⁵, Herakleitos'a göre ateş⁶ ve Empedokles'e göre ise dört unsurun hepsinden meydana gelen şeydir.⁷ Arkhe'nin belirlenmesindeki amaç ise, varlıktaki çokluğun nereden geldiğini tespit ederek, temel olana ulaşabilmektir. Doğa filozofları olarak da isimlendirilen bu düşünürlere göre âlem tek olan bir ilkeden türer ve doğadaki tüm nesnelerin özünde o ilke bulunur.

Arkhe, ilk madde, ana ilke olarak tanımlanan kavram arayışı Platon için de söz konusudur. Fakat Platon İdealar Kuramını geliştirerek konuyu daha farklı bir tartışma zemine taşımak ister. Platon'un felsefede insanı ve doğayı bir arada ele almasındaki çaba bir anlamda bu iki kavramı felsefenin merkezi saymasından kaynaklanır. Filozof maddi olan evrenin bilgisinin gerçek olmadığı, asıl gerçekliğin görünenin ötesinde görünmeyen tinsel bir yapıda ve kalıcı bir şey olması gerektiğini savunmuştur. Çünkü bilgiye konu olan şey bu özellikleri taşımak durumundadır. Bunun da yalnızca akılla algılanabileceğini belirten Platon daha öncekilerin arkhe, ilk madde veya ilk ilkeyi maddi olan bir şeyde aramalarına karşın, bu arayışı soyut olan şeylere yüklemekle felsefi düşüncenin ciddi bir değişime uğramasına yol açmıştır.

Platon'a göre duyuşsal kabul edilen âlemin yani maddi âlemin anlaşılabilmesinin yolu ancak İdeaları anlamakla mümkündür. Platona göre evreni oluşturan şeylerin toprak, hava, su ve ateş olduğunu belirtmiştir. Fakat doğa filozoflarından farklı, bu dört unsuru oluş ve bozuluşa zemin hazırlayan bir takım maddeler olarak kabul etmekle birlikte bu maddelerin ilke olmaları bakımından bir belirleyici taraflarının bulunmamasıdır. Asıl olan ve gerçek olan İdelalar'dır.⁸

² Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 35.

³ John Burnet, *Early Greek Philosophy* (İstanbul: A&C Black, 1920), 45-48.

⁴ Aristoteles, "Metaphysics", *The complete Works of Aristotle* içinde, thk. Jonathan Barnes (New jersey: Princeton University Press, 1985).

⁵ Aristoteles, *Metafizik*, 987 a, 14-18, Aristoteles *Metafizik*, 987 b 11.

⁶ Burnet, *Early Greek Philosophy*, 102-103.

⁷ Burnet, *Early Greek Philosophy*, 157.

⁸ Platon, *Timaios*, çev. Furkan Akdemir (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 48-51, Ahmet Arslan, *İlk Çağ Felsefe Tarihi (sofistlerden Platon'a)* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016), 2: 235.

Aristoteles filozofların haklı olarak giriştikleri arkhe, ana madde veya ilk ilke arayışını daha sistemli bir yapıya kavuşturan önemli bir filozoftur. Heyûlâyı kavram olarak ilk defa kullanan kişidir. Bu bağlamda Aristoteles'e göre heyûlâ fizik ve metafizik bağlamda olmak üzere iki farklı alanda değerlendirilmeye muhtaçtır.⁹ Aristoteles Parmenides'in savunduğu âlemdeki çokluğun birliğine yönelik düşüncelerini ciddi bir şekilde eleştirir.¹⁰ Ona göre var olanların bir olması gibi bir düşünce oldukça anlamsızdır. Aristoteles'e göre fiziki dünyadaki ilkeler birden çoktur ve sonsuz değildirler. Yani ilke bir değil iki değil ancak üçten de çok olamaz.

Aristoteles heyûlâ kavramını farklı birçok yerde kullanmıştır. Kavramın ilk olarak karşımıza çıktığı yer, Fizik 192a31-32 metnindedir:

“Maddeyle kastettiğim, her bir şeyin altında yatan ilk şey, bir şeyin ondan meydana geldiği ve ilineksel olmayan bir biçimde doğal olarak bulunan şeydir (enhypparchontos)”.¹¹

Aristoteles'in bu söyleminde vurgulamak istediği fiziki dünyada her türlü değişenin altında değişmeden kalan bir dayanağın tespit edilmesidir. Metafiziksel anlamda heyûlâ kavramı ise, tüm fiziki alemdeki duyusal nesnelere kaynaklık eden ve onların fenomen alemine gelmesini sağlayan iki ana unsurdan birisidir. Diğer unsur olan suret ile bir araya gelmesinden sonra birleşik madde denilen fiziki maddeyi oluştururlar. Bu bağlamda heyûlâ varlığını tek başına ortaya koyabilen bir şey değil, kendisini ancak birleşik bir maddede öge olarak ortaya koyabilen bir şeydir. Aristoteles heyûlâ kavramını kuvve ve fiil kuramını ortaya atarak daha anlaşılabilir bir zeminde inceler. Bu kurama göre, fiziksel maddede yani birleşik maddede, kuvve ve fiil yani heyûlâ ve suret vardır. Kuvvenin asıl amacı bilfiil hale geçebilmektir. Bu bakımdan heyûlâ salt kuvve olarak isimlendirilmektedir.¹² Bu sebeple heyûlâ, fiziki dünyadaki tüm nesnelere maddi kaynağı konumundadır. Çünkü tüm nesnelere kendilerini o şey yapan suretleri ile birleştiğinde, onların hepsine ayrı ayrı maddesini sağlayan güç heyûlâdır. Bir ağacın tohumunun içerisinde ağacı oluşturan tüm kuvveleri içerisinde

⁹ Heyûlâ kavramının Aristoteles ve sonraki dönem filozoflarında da kullanım alanları farklılık göstermektedir. Kimi zaman fizik bağlamında cisimsel madde olarak ele alınan kavram kimi zaman metafiziksel bağlamda salt kuvve olarak karşımıza çıkmaktadır. Heyûlâ kavramının incelenmesinde ve tespitinde en önemli sorun budur. Bu bağlamda kavramın metin içerisinde geçtiği yerlerde fiziksel olan birleşmiş maddeyi mi metafiziksel olan kuvveyi mi kast ettiğinin ciddi anlamda irdelenmesi gerekir.

¹⁰ Aristoteles, *Fizik* I: 2-3.

¹¹ Aristoteles, *Fizik* 192a, 31-32.

¹² Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, 1050b, 25-30.

barındırması gibi, heyûlâ da fizik dünyadaki tüm oluş ve bozuluşun kuvvesi konumundadır.¹³

Heyûlâ kavramını kuvve olarak tanımladığımız takdirde, var olan şeyler hakkında yorum yaparken onların kuvvesinin ne olduğu sorusuna verilecek olan cevap değişkenlik gösterecektir. Fiziksel dünyadaki bir nesne için kuvve olan diğer bir nesneye göre fiil konumunda olabilir. Yani A durumunda heyûlâ¹⁴ olarak kabul edilen şey, B durumunda heyûlâ ve formdan oluşan bilfiil varlık olarak kabul edilebilir. Örneğin; sedire göre tahta A durumunda olduğu gibi kuvve yani heyûlâ konumunda iken, ağaca göre B durumunda olduğu gibi bilfiil konumundadır. Sedir, tahta ve ağaç arasındaki ilişkide olduğu gibi, fiziksel dünyadaki nesnelere birbirinin kuvvesi olabilmektedir. Yani “sedir tahtadandır” ifadesinde tahtanın fiziksel anlamda heyûlâ olduğunu belirtmiş oluruz. Şayet kendisi ile ilgili bir başka şeyin kendisinden olduğu söylenemeyecek bir ilk şey varsa bu şey ilk madde olacaktır.

Metafiziksel anlamdaki heyûlâ ise tam anlamıyla salt kuvvedir. Heyûlâ Ezelî ve ebedidir.¹⁵

1.2. Kindî’de Heyûlâ Kavramı

Felsefe Tarihi bağlamında kavram arayışı ve filozofların kavrama yükledikleri anlamları bu şekilde ifade ettikten sonra ilk İslâm filozofu sayılan Kindî’nin kavrama yönelik işaret ettiği anlamları ve evrenin Ezeliliği sorunu ile olan irtibatını incelemekte fayda görüyoruz.

Heyûlâ kavramı, Yunancadan Arapça’ya “hyle” kelimesinden geçmiştir. İlk kez Süryani tercümanlar tarafından ele alınan kavram, Kindî ile birlikte diğer İslâm filozofları tarafından da kullanılmıştır.¹⁶ Kindî “*Hudûd*” risalesinde heyûlâ kavramı için “çeşitli suretleri kabul eden güç tanımını kullanmıştır.¹⁷ Yanı sıra buna şekilsiz ilk madde de denilebilir. Kindî el-tabî’a kavramının tanımında da bu kavramı kullanmaktadır. Kindî yanı sıra heyûlânın potansiyel bir güç olduğunu öne sürmüş buna bağlı olarak da Aristoteles’in de ifade ettiği gibi heyûlâ ve suret ikilisinden bahsetmiştir. Ona göre heyûlâ ve suretin birleşiminden unsurlar meydana gelmektedir.

¹³ Aristoteles, *Metafizik*, 1032a 15-25.

¹⁴ Bu noktada Heyûlâ kavramının kuvvenin yerine kullanılmış olmasının nedeni, kuvvenin oluş bozuluşa uğrayan nesnelere maddesi olması olduğu durumları belirtmektir.

¹⁵ Mahmut Kaya, *Kindî Felsefî Risâleler* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 41.

¹⁶ Enver Uysal, *Hudûd Risâleleri Çerçevesinde Kindî ve İbn Sînâ Felsefesinin Temel Kavramları* (Bursa: Emin Yayınları, 2008), 139.

¹⁷ Kindî, “Risâle fi hudûdi ve rusûmihâ”, *Kindî Felsefî Risâleler* içinde, thk. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 2:179.

Kindî'ye göre Heyûlâ ve suret basit birer cevherdirler. Basit cevherler madde ve formdur. Birleşik olanlar ise şekle bürünmüş maddi varlıklardır. Fizik âlemdaki her duyulur nesne heyûlâ ve suretten meydana gelmiştir. Heyûlâ diğer bir ifade ile nitelikleri kabul eden fakat kendisi nitelik olmadığından kabul edilemeyen şeydir. Aynı zamanda heyûlâ suretin koruyucusu konumunda olmakla birlikte kendisinin korunmasına gerek duyulmayan şeydir. Bu açıklama onun cevher olduğunun kanıtıdır.¹⁸ Heyûlâ bu özelliği ile öyle bir konuma sahiptir ki, onun öncesinde herhangi bir maddi veya maddemsi yapıdan söz etmek mümkün değildir. Dolayısıyla bir cisimdeki heyûlânın ortadan kalkması cisme ait diğer tüm niteliklerin de ortadan kalkması anlamına gelmektedir.

Heyûlânın en önemli özelliklerinden birisi de bünyesinde tüm zıtlıkların bulunmasına rağmen bozulmaya uğramayan bir yapıya sahip olmasıdır.¹⁹ Daha önce de belirttiğimiz gibi Kindî, heyûlânın ötesinde hiçbir maddi yapıdan bahsedemeyeceğimiz için onu en üst cins konumunda görür. Mantık kuralları gereği kendisinin üzerinde herhangi bir cins bulunmayanın tarifi yapılamayacağı için heyûlânın kesin bir tarifinin yapılması mümkün değildir.²⁰

Heyûlâ suretle birlikte tüm varlıkları oluşturan bir ilke konumundadır. Fizik âlemdaki unsurlar ve bunların belirli oranlarda karışımından oluşan birleşik maddeleri de meydana getiren ilkeler heyula ve surettir. Hatta unsurları oluşturan sıcaklık ve soğukluğunda ilkesi heyuladır. Bu açıklama oldukça önemlidir. Çünkü Antik Yunan Filozoflarının bir kısmı unsurlardan birini veya bir kaçını tüm maddi varlıkların ilkesi kabul ederken Kindî, bunların birer ilke olmadığı görüşündedir. Dolayısıyla dört unsur Kindî'ye göre tam manasıyla heyûlâ ve sureti olan birer cisim konumundadır. Fakat heyûlâ kesinlikle bir cisim değildir. Kindî'ye göre son olarak heyûlâ hakkında tarifi yapılamayacağından ancak onun özellikleri hakkında bir takım fikirlerin yürütüleceği kanısındadır.

Kindî'nin heyûlâ hakkında vermiş olduğu bu bilgiler ışığında sorulması gereken soru ise şudur: "Heyûlânın âlemin varlığı ile ilgili konumu nedir?" Kindî'ye göre âlem yoktan yaratılmıştır. Bu bağlamda cisim olmayan ama aynı zamanda tüm cisimlerin ilkesi konumunda olan heyûlâ ezeli midir? Yoksa sonradan mı yaratılmıştır? Bu soruların cevabını ararken incelenmesi gereken önemli bir alan da Kindî'nin âlemin Ezeliği hakkındaki düşünceleridir.

¹⁸ Kaya, *Kindî Felsefi Risâleler*, 41-42.

¹⁹ Kindî, "Kitâbü'l-Cevâhiri'l-hamse", *Kindî Felsefi Risâleler* içinde, thk. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 2: 289.

²⁰ Kindî, "Kitâbü'l-Cevâhiri'l-hamse", 2: 289.

2. Âlemin Mahiyeti Sorunu

Ezelî kavramı felsefî düşünce sistemlerinde çokça kullanılan Tanrı ve âlem hakkında farklı düşünceleri barındıran bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda âlemin ezeli olup olmadığı tartışmaları günümüzde bile canlılığını korur niteliktedir. Özellikle İslâm düşünce tarihinde genel olarak felsefî ve kelâmî ekollerin konu hakkındaki görüş farklılıkları oldukça fazladır. İslâm düşüncesinde Tanrı'nın Ezeli olduğu tezinde herhangi bir farklı düşünce yokken âlemin Ezeli olup olmaması bakımından düşünce ayrılıkları bulunmaktadır. Bir diğer tartışma ise, âlemin hangi cihetten ezeli olduğu meselesidir. Makalemizde Kindî'nin konu hakkındaki düşüncelerine geçmeden önce Ezeli tartışmaları hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Tanrı âlem ilişkisi incelendiğinde, Tanrı dışındaki her şeyin varlığını Tanrı'ya borçlu olduğu düşüncesi teizmde oldukça temel bir yaklaşım tarzıdır. Âlemin varlık kazanması açısından Tanrı'nın onu yoktan mı yarattığı yoksa onu Ezeli olan bir ilkeden mi yarattığı konusunda tartışmalar sürüp gitmektedir. Yanı sıra yaratma fiilinin Ezeli mi yoksa zamansal mı olduğu konusu da aynı şekilde tartışılmıştır.²¹

İslâm düşüncesinde bu konunun tartışılmaya başlanması Yunan felsefesine yönelik eserlerin tercümesi neticesinde ortaya çıkmıştır.²² Konu hakkındaki tartışmaların bu denli önemli olmasının bir diğer nedeni ise, varılan sonucun düşünce sistemindeki Tanrı algısını da doğrudan etkiliyor olmasıdır. İslâm düşüncesinde konunun açıklığa kavuşturulması için karşılaştırmalı bir metodun kullanılmasında fayda vardır. Bizim konumuz itibarıyla Kindî'yi ele almamız bu noktada çok önemlidir. Çünkü İslâm'ın ilk filozofu sayılmakla birlikte yaşadığı dönemdeki kelâm düşüncesinden de etkilendiği iddia edilen Kindî'nin vardığı sonucun bu iki minval üzere değerlendirilmesinde fayda vardır.

Her filozof gibi Kindî de yaşadığı dönemin sahip olduğu entelektüel birikimine hâkim olma isteğinde olmakla birlikte, kendi dönemindeki sorunlara yönelik bir takım arayışlar içerisinde girmiştir. Kindî'nin yaşadığı dönem Yunan felsefesine yönelik birçok eserin tercüme faaliyetleri neticesinde İslâm dünyasına kazandırıldığı bir ortamın yanı sıra, kelâm ekollerinden Mu'tezilenin de etkin olduğu bir döneme denk gelmektedir. Bu bağlamda bazı düşünürler Kindî'nin savunduğu fikirlerin bu ekolün etkisi sonucu oluştuğu tezini ortaya atmıştır. Kindî'nin âlemin mahiyeti konusunda özellikle yoktan yaratmacı bir tutum izlemesinin sebebini onun kelâm ekolle-

²¹ Engin Erdem, *İlâhî Ezeli ve Yaratma Sorunu* (Basılmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 60.

²² Mevlüt Uyanık, "İlk İslâm Filozofu el-Kindî'ye Göre Âlemin Mahiyeti", *İslâm Felsefesinin Sorunları*, thk. Mehmet Vural (Ankara: Elis Yayınları, 2003), 2:100.

rinden etkilenmesinin bir sonucu görenlerin sayısı az değildir. Bu düşüncüyü destekler nitelikte Kindî'nin risalelerinin bir kısmını kelâmcıların yaptığı gibi İslâm'ı farklı düşünce tarzlarına karşı savunmak için kaleme aldığı iddia edilir. Bu bağlamda Risâle fî nakzî mesâilî'l-mülhidîn'de dehrîleri; Risâle fî'r-red 'ale'l-Mâniyye ile Risâle fî'r-red 'ale's-Seneviyye'de Maniheizm'i; Risâle fî tesbîti'r-rusûl'de Brahmanizm'i; Makâle fî'r-red 'ale'n-Nasârâ'da ise Hıristiyanlığı eleştirmek üzere kaleme aldığı bilinmektedir.²³ Bu ve benzeri sebeplerle bazı düşünürler onun Mu'tezilî bir kelâmcı olduğunu savunmakla birlikte ele aldığı konular hakkında vermiş olduğu hükümlerin de bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini savunurlar.²⁴

Bir kişinin kelâmcı veya filozof olarak nitelendirilmesi için yukarıda belirtilen esaslar yetersiz kalmaktadır. Kindî'nin kelâmcı olarak nitelendirilebilmesi için onun yazmış olduğu eserlerin büyük bir kısmında kelâm metodunun kullanması gerekliliği ortadadır. Buna rağmen Kindî çoğu kez kelâma ait olan cedel metodundan ziyade felsefeye ait olan burhan metodunu kullanmayı tercih etmiştir. Kindî'nin bize ulaşan risalelerinin kendi yazmış olduklarına kıyasla oldukça az olması da onun konu hakkında yapılacak çıkarımlarda yanılma payının ne denli yüksek olduğunu gösterir niteliktedir. Bu konuda kesin konuşulmaması gerektiğini savunun düşünürlere göre de şayet Kindî kelâmcı olsaydı kendisinden sonra gelen kelâmcıların tabakat kitaplarında onun ismine de yer verilmesi gerekliliğinin altını çizmektedir.²⁵ Kindî'nin kelâmcı mı yoksa felsefeci mi olduğu yönünde farklı birçok tartışma daha mevcuttur.²⁶

Bizce önemli olan Kindî'nin kelâmcı veya felsefeci olmasından ziyade konuları ele alırken, sorunlara yaklaşım tarzının analiz edilmesidir. Özellikle Kindî'nin âlemin mahiyeti ile ilgili soruna yaklaşım tarzının yoktan yaratmacı bir şekilde olması onun kelâm ekollerinden etkilendiği düşüncesinin bir sonucu mudur? Yoksa konu hakkında heyûlâ kavramına yüklemiş olduğu anlamdan mı kaynaklanmaktadır? Konunun bu sorular çerçevesinde incelenmesi gerekir.

²³ Kaya, *Kindî Felsefi Risâleler*, 24-25.

²⁴ Kaya, *Kindî Felsefi Risâleler*, 24-25. Konu hakkında bkz. Richard Walzer, *Greek into Arabic* (Oxford, Bruno Cassirer, 1962), 176-189.

²⁵ Kelâm literatürüne ait Kâdî Abdülcebbar'ın Fazlû'l-i 'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile ve İbnü'l -Murtazâ'nın Tabakâtü'l-Mu'tezile gibi önemli tabakat kitaplarında Kindî'nin ismi geçmemektedir.

²⁶ De Boer İslâm'da Felsefe Tarihi isimli eserinde Kindî'nin Mu'tezilî bir kelâmcı olduğunu ve Neo-Platonik tesirler altında kalmış Neo-Platoncu bir filozof olduğuna işaret eder. (Bkz: De Boer, T.J., *İslâm'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay (Ankara: 1960), 73. Hilmi Ziya Ülken ise Kindî'yi önce Aristocu, sonra Aristo ve Eflatun'u uzlaştırmaya çalışan bir filozof, daha sonra ise âlemin mahiyeti konusunda yoktan yaratmacı tavrı sebebi ile onu yoktan yaratmacı filozof olarak tanımlar. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi* (Ankara: Selçuk Yayınları, 1966), 46.

2.1. Kindî'ye Göre Âlemin Mahiyeti

Kindî'ye göre âlem kadim olmayan ve yoktan yaratılan bir şeydir. Ezeli kavramı mutlak yokluk kendisi için söz konusu olmayandır. Ezeli, varlığını sürdürmek için başka bir şeye ihtiyaç duymayandır. Yani sebepsiz varlıktır. Âlem ve içerisindeki tüm şeyler birer sebebe dayalı varlıklardır. Her nesnenin bir sebebi olmakla birlikte Ezeli olanın sebebi yoktur. Diğer nesnelere için söz konusu olan maddî, surî, fail veya gaî sebepler Ezeli olan şey için geçerli değildir.²⁷

Kindî konuyu fizik bağlamında yaptığı açıklamalarla destekler. Ona göre sebep değil sebeplerin değişiminden söz edilebilir. Dolayısıyla ilk olan yani Ezeli, değişime uğramaz. Oluş veya bozuluşu içeren bir değişim, zıtlıkları oluşturmak üzere değişime uğrayandır. Bu zıtlık aynı cins içindeki en yakını meydana getirme şeklinde cereyan eder. Dolayısıyla değişim cinsler için geçerli bir şeydir. Bu nedenle Ezeli için değişim söz konusu olmadığından o, cins değildir. Cinsi olmayanın oluş ve bozuluşa tabi olması gerektiğinden, oluş ve bozuluşu temelinde barındıran âlem de Ezeli değildir.²⁸ Kindî bu mantıksal yorumu aktardıktan sonra Ezeli ve cins arasındaki ilişkiyi ise şu şekilde belirtmektedir. Cisim yani oluş ve bozuluşa tabi olan şeyin cinsi ve türü bulunmaktadır. Ezelinin ise cinsi yani türü bulunmadığı için cisim Ezeli değildir.²⁹

Kindî âlemin Ezeli olmadığı düşüncesini bu şekilde kanıtlamakla birlikte onun sonsuz da olmayacağı hakkında çeşitli ispatlara başvurmuştur. Bu bağlamda Kindî'nin sonsuzluk ile ilgili şu söylemi dikkat çekmektedir:

“Şimdi de nicelik ve niteliği olan cismin ve öteki varlıkların Ezeli ve bilfiil sonsuz olmayacaklarını, sonsuzluğun ancak bilkuvve olacağını anlatalım. Ben derim ki, bu konuda vasıtasız idrak edilen aksiyomlardan (el-mukaddemâtü'l-üvel) bazıları şunlardır:

- a) *Miktarca biri diğerinden büyük olmayan her cisim birbirine eşittir.*
- b) *Eşitlik, cismin sınırları arasındaki boyutların bilfiil ve bilkuvve eşit olmasıdır.*
- c) *Sonlu olan bir şey sonsuz olamaz.*
- d) *Eşit olan her cisimden birinin miktarı artırılınca hem önceki durumundan, hem de öteki eşitlerinden daha büyük olur.*
- e) *Miktarları sonlu olan her iki cisim birleştirilince bu birleşim de sonlu olur. Miktarı ve konumu olan her cisim için bu bir zorunluluktur.*

²⁷ Kindî, “Kitâb fi'l-felsefeti'l-ülâ”, *Kindî Felsefî Risâleler* içinde, thk. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 2: 135.

²⁸ Kindî, “Kitâb fi'l-felsefeti'l-ülâ”, 2: 136-137.

²⁹ Kindî, “Kitâb fi'l-felsefeti'l-ülâ”, 2: 136.

f) Aynı cinsten olan iki şeyin küçüğü büyüğünü veya onun bir kısmını oluşturur.”³⁰

Kindî'nin yukarıda kendi ifadelerinden yer verdiğimiz bu aksiyomlarını³¹ açıklamaya geçmeden önce, onun ifadesindeki bilfiil ve bilkuvve kavramlarının incelenmesinde konumuz açısından önem vardır. Kindî “*Hudud*” risalesinde kuvve ve fiil kavramlarını aynı başlık altında incelemekle birlikte bu bölümde kuvve kavramının açıklamasını yapmaktadır. Kuvve, fenomen aleme çıkmamış olan yani fizik dünyada değil metafizik dünyada varlığından bahsedilen, kendisinde güç halinde bulunduğu şeyde görünür hale gelen şey olarak tanımlar.³² Fiil ise, etki kabul eden konudaki etkidir.³³ Kuvve fiil kavramlarının tanımları bu şekilde ele alınmaktadır. İkisi arasındaki ilişki ise bir şeyin metafizik âlemden fizik âleme çıkışı ile ilgilidir. Yani heyûlâ olarak tanımlanan ilk madde veya maddesi yapı salt kuvve halinden fiil hale geçerek fizikî âlemine kavuşur. Kindî'nin bu bağlamda âlemin sonlu oluşu ve yaratılmış oluşunun izahı aslında fiziksel maddenin sonlu ve yaratılmış oluşunu izah etmektedir. Asıl tartışma konusuna geçmeden Kindî'nin aksiyomlarını izah etmekte fayda vardır.

Kindî aksiyomları bu şekilde sıralayarak aslında cismin sonlu olduğu vurgusu yapmaktadır. Sonsuz bir cisimden bir parça alındığında geriye kalan kısım:

1. ya sonludur
2. ya da sonsuzdur.

Eğer 1. maddedeki gibi düşünülecek olursa, alınan parça tekrar bütüne eklendiğinde yeni birleşiminde sonlu olacağı düşünülür.³⁴ Fakat bu noktada sonsuz olarak ele alınan cismin önceki halidir. Yani sonsuz olarak nitelenen cismin sonsuz olması gereklidir. (*Sonlu olan bir şey sonsuz olmaz.*) Yani bu ifadeler çelişiktir.

Eğer 2. Maddedeki gibi düşünülecek olursa, kalan kısmın sonsuz olması durumunda eklenen parça iki farklı durumu oluşturur. Birinci durumda ön-

³⁰ Kindî, “Kitâb fi’l-felsefeti’l-ûlâ”, 137.

³¹ Aksiyom (mukaddemâtü’l-üvel), sözlükte bir diğer adı belirtir. Başka bir önermeye geri döndürülemeyen, başka bir kanıtı gerek duyulmayan ve kendiliğinden her yönüyle belirgin olan önermedir. Bkz. Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1998), 31. Aksiyom, apaçık bir şekilde doğru olduğu düşünülen, kanıtlanabilir veya çürütülebilir olmayan önermedir. Kendisi kanıtlanamayan ancak kanıtlamalar için temel olarak kullanılan ilkedir. Bkz. Ahmet Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2003), 15.

³² Kindî, “Risâle fi hudûdi ve rusûmihâ”, 2: 181.

³³ Kindî, “Risâle fi hudûdi ve rusûmihâ”, 2: 179.

³⁴ Miktarları sonlu olan her iki cisim birleştirilince bu birleşim de sonlu olur. Miktarı ve konumu olan her cisim için bu bir zorunluluktur.

ceki durumdan daha büyük bir şey elde edileceğinden sonsuz olanın sonsuz olandan büyük olması sonucu ortaya çıkar ki bu da bir çelişkidir. İkinci durumda ise, eklenen parçanın eşitliğinden bahsediyorsak o takdirde de kendisine eklenen bir cisim eklendiği halde miktar bakımından herhangi bir değişimi beraberinde getirmiyor demektir. Fakat bu ifade (*Eşit olan her cisimden birinin miktarı artırılınca hem önceki durumundan, hem de öteki eşitlerinden daha büyük olur.*) parantez içindeki aksiyomla çelişiklik gösterir.

Bu açıklamalara binaen Kindî âlemin sonsuz olmayacağını izah etmiş kabul edilmektedir. Ona göre âlem bir niceliktir, sonsuz ve sınırsız olduğu düşünülemez. Dolayısıyla Tanrıdan başka ezeli bir şeyin veya cismin varlığı imkânsızdır. Bu açıklama ile Kindî âlemin yaratılmış olduğunu ve bu sebeple de bir yaratıcısının olması gerektiğini vurgular.³⁵ Kindî'nin bu mada âleme atfettiği kadimliğin yokluğu zamansal kadimlikten farklı olarak ontolojik önceliği olmayan âlemi olmaktadır. Kadim bi'z-zât Allah'a ait kadim bi'z-zaman ise âleme aittir ki Kindî ikinci çeşit olan âlemin kide-mi üzerinde durmamaktadır.

Yukarıda Kindî'nin mantıksal olarak yorumladığı aksiyomlar çerçevesinde konu değerlendirildiğinde, aslında temel bir problemle karşılaşmaktadır. Çünkü aksiyomların esas aldığı şey sonsuz olan cisimdir. Yani kurulan mantık sonsuz cisim varsayımı üzerine temellendirilmiştir. Fakat sonsuz cisim söz konusu olduğunda bu ve benzeri yorumları yapmak oldukça anlamsız olacaktır. Çünkü sonsuz olan cisimden bir parça alınıp eklenemez. Yukarıdaki aksiyomlarda belirtilen işlemlerin hiçbiri sonsuz bir cisim uygulanabilir bir yapıda değildir.³⁶

Âlemin mahiyeti ile ilgili yapılan çıkarımların hemen hepsinde belirlenmesi gereken asıl konu, tartışılan kavramların neyi ifade ettiğinin çok doğru bir şekilde belirlenmesidir. Ezelilik bağlamında ele alınması gereken şey, metafiziksel anlamdaki heyûlâ mıdır? Yoksa fizik âlemde var olan birleşik madde yani cisim midir? Bizce Kindî'nin yukarıdaki aksiyomları fizik âleme geçmiş maddenin veya cismin sonluluğu üzerine düşünülmesi gereken bir tutumdur. Âlemin mahiyeti sorunu bu çerçevede incelendiğinde, fiziksel anlamdaki birleşik maddenin sonlu olacağına dair zihinlerde herhangi bir şüphe kalmasına mahal yoktur. Bu veçheden fizik âlemdeki maddenin de sonradan olması gayet anlaşılabilir bir niteliktir.

Âlemin mahiyeti ile ilgili problemi çözmede sorulması gereken bir diğer sorun, âlemin sonradan yaratıldığı düşüncesine dayanarak bu yaratmanın zaman içinde mi yoksa zaman dışı mı olduğudur.

³⁵ Kaya, *Kindî Felsefî Risâleler*, 40.

³⁶ Kaya, *Kindî Felsefî Risâleler*, 40. Konu hakkında Mevlüt Uyanık'ın makalesinde Kindî'nin bu aksiyomlarının sonucu olarak âlem hakkında varmış olduğu sonucun tutarlı olduğuna yönelik bir tavır sergilenmektedir. Bkz: Uyanık, "İlk İslâm Filozofu el-Kindî'ye Göre Âlemin Mahiyeti", 2: 114-115.

3. Heyûlâ Kavramının Âlemin Mahiyeti Problemindeki Rolü

Çalışmamızda heyûlâ kavramının tarihsel seyri boyunca kazandığı anlamları ve kavramın kullanımına zemin hazırlayan nedenleri belirleyip açıkladık. Yanı sıra âlemin mahiyeti ile ilgili özellikle Kindî'nin sarf ettiği düşünceleri incelemeye çalıştık. Makalemizin asıl sorunsalını oluşturan ise, heyûlâ kavramının âlemin mahiyeti problemindeki rolünün tespit edilmesidir.

Heyûlâ kavramı fizik ve metafizik açısından farklı bir zemine sahiptir. Kindî'nin heyûlâyâ yönelik tanımlamaları içerisinde dikkati çeken kavramın kendisi tarafından da metafiziksel bir zemine oturtulmuş olmasıdır. Yanı sıra Kindî'ye göre bu kavram her türlü niteliği kabul eden fakat kendisi bir nitelik olmayan suretleri koruduğu halde kendisinin bu tür bir ihtiyacı olmayan şey olması bakımından bir çeşit cevherdir. Dolayısıyla heyûlânın öncesinde herhangi bir maddî yapıdan da bahsedilebilmesi mümkün değildir. Bu sebeple de Kindî heyûlâyı en yüksek cins kabul eder ve tarifinin yapılamayacağını belirtir.³⁷ Kindî'nin bu tanımlamaları çerçevesinde, en yüksek cins sayılan ve tarifinin mümkün olmadığı savunulan kavram metafiziksel anlamda ele aldığımız heyûlâyı işaret etmektedir. Metafiziksel anlamda heyûlâ suret olmaksızın fizik alanda duyular ile tespit edilememektedir. Ancak âlemdeki tüm nesnelere ortak maddesi konumdadır. Fiziksel anlamdaki heyûlâ söz konusu olduğunda ise en, boy ve derinliği olan herhangi bir cismin tarifi yapılmış olur.

Zaman, hareket ve mekân kavramlarını da konuya dâhil eden Kindî, fiziksel anlamdaki madde gibi hepsinin sonlu olduğu düşüncesindedir. İçlerinden birisinin sonlu olduğunun ispatı diğerlerini de sonlu kılacaktır. Bu sebeple fiziksel anlamdaki maddenin sonlu olduğunu ispat eden Kindî tartışmasız bir şekilde zaman, hareket ve mekân da sonlu kabul eder.³⁸ Kindî'nin bu çıkarımı herhangi bir mantıksızlık barındırmaz. Fakat tespit edilmesi gereken şey metafiziksel olan maddenin sonlu olmayışıdır. Şayet zaman, hareket ve mekân kavramları metafiziksel anlamdaki madde ile kıyaslanırsa heyûlânın da sonlu ve aynı zamanda Ezeli olmadığı düşüncesi ortaya çıkar.

Yukarıdaki çıkarımlara binaen Kindî'nin yaratmayı yoktan yaratma formatında ele aldığı unutulmamalıdır. Her sonlu olan yoktan yaratılmıştır ve hepsinin bir tek yaratıcısı vardır.³⁹ Bizim bu noktada getireceğimiz eleştiri

³⁷ Kindî, "Kitâbü'l-Cevâhiri'l-hamse", 2: 289.

³⁸ Bkz. Kindî, "Risâle fî mâiyyeti mâ la yümkinu en yekûne lâ nihâyete leh ve me'llezi yukâlu lâ nihâyete leh", *Kindî Felsefi Risâleler* içinde, thk. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 2:200-201. Kindî, *Kitâb fî'l-felsefeti'l-ülâ*, 2: 140-141.

³⁹ Bkz. Kindî, "Kitâb fî'l-felsefeti'l-ülâ", 136-138. Bkz. Kindî, "Risâle fî vahdâniyye-

ise, Kindî'nin yoktan yaratma fikrini benimsemesinin heyûlâ kavramına tam manasıyla bir anlam yükleyemediğidir. Çünkü Kindî heyûlâyı yalnızca en yüksek cins sayar ve tarifinin mümkün olmadığını ileri sürer. Bu bakımdan Kindî'ye göre heyûlâ yoktan mı yaratılmıştır yoksa Ezeli olarak mı vardır? Bu sorunun cevabı Kindî'nin söylemlerinden çok net bir şekilde çıkmamakla birlikte onun yoktan yaratma fikrinin bu aşamada da ileri sürülmesi oldukça yanlıştır. Çünkü Kindî'nin bazı ifadeleri aslında onun da sudurcu bir filozof olabileceği yönünde seyretmektedir.

Farabi ve İbn Sina Allah'ın varlığını âlemin yaratılması için yeterli sebep görürler. Yani âlem, ilahi iradeye seçmeci manada gereksinim duyumsuz ilahi iradenin ilahi ilimde kadim olarak bilfiil var olduğunu kabul ile ezelde sudur yoluyla zuhur etmiştir. Kindî'nin ise buna yakın ifadeleri şu şekildedir:

“Her var olan, olmayanı meydana getirmek üzere bir etkilenme (infi'âl) durumundadır. Öyleyse İlk gerçek Bir'den gelen birlik feyzi, her duyulur nesneye ve onlara ilişkin olanlara varlık vermiştir. O, kendi varlığından onlara sununca, her bir varlık vücut bulmuştur. Şu halde var oluşun gerçek sebebi Bir'dir.”⁴⁰

Bu ifadelerle dayanarak Kindî'nin suduru savunun bir filozof olduğunu iddia etmek kolay bir iş değildir. Bunun nedenleri arasında Kindî'nin elimize ulaşan eserlerinin çoğunda yoktan yaratmacı bir tavır benimsemiş olması önemli bir yere sahiptir. Yanı sıra sudur âlemin Ezeli olduğunu savunmaktadır. Yine hatırlatmak gerekirse o birçok yerde yoktan yaratma fikrini savunmuştur.

Sonuç

Heyûlâ kavramı bağlamında Kindî'nin âlemin mahiyeti ile ilgili vermiş olduğumuz bilgiler doğrultusunda filozofun ileri sürdüğü teorinin nedenleri tespit edilmiştir. Bazı düşünürlere göre Kindî, yaşadığı dönemin kelâmcılarından etkilendiği için yoktan yaratma fikrini benimsemekte bazı düşünürlere göre de yoktan yaratma toerisini değil sudur doktrinini kabul etmektedir.

Bizim ulaştığımız sonuç ise, yoktan yaratma teorisi daha çok fiziksel anlamdaki âlem, felek, cisim, cirm veya madde üzerine yapılan bir çıkarımdır. Özellikle metafiziksel anlamdaki madde olan heyûlâyâ yönelik

ti'llâh ve tenâhi cirmi'l-âlem”, *Kindî Felsefî Risâleler* içinde, thk. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 2: 202-207. Kindî, “Risâle fi izâhi tenâhi cirmi'l-âlem”, *Kindî Felsefî Risâleler* içinde, thk., Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 2: 192-197., Kindî, “Risâle fi mâiyyeti mâ la yümkinu en yekûne lâ nihâyete leh ve me'llezi yukâlu lâ nihâyete leh”, 2: 198-201.

⁴⁰ Kaya, *Kindî Felsefî Risâleler*, 40-41; Kindî, “Kitâb fi'l-felsefeti'l-ûlâ”, 2: 176-177.

Kindî'nin çok detaylı bilgiler vermemektedir. Çünkü Kindî de birleşik maddenin yani fiziksel maddenin kaynağının heyûlâ olduğunu ifade ederken, heyûlâ hakkında onun tarifinin yapılamayacağını belirtmesi bir takım boşlukları beraberinde getirmektedir. Kindî'nin heyûlâyı hem metafiziksel hem de fiziksel madde için kullanmış olması kavramın tam anlamıyla metafiziksel bir zeminde incelenmesini zorlaştırmaktadır. Yanı sıra Kindî, heyûlâyı fiziksel alandaki madde için kullanırken kavramı oldukça net bir şekilde izah etmekle birlikte, aynı netlik kavramın metafiziksel alandaki kullanımında geçerli değildir. Kindî'nin birçok eserinin kayıp olması belki de bu noktada konu hakkında kesin bir yargıya varmayı zorlaştırmaktadır. Ulaşabildiğimiz diğer eserlerinde ise konu hakkında bir açıklama yapıp yapmadığına dair bir çıkarım yapmak oldukça zordur. Çünkü Kindî'nin ifadelerinde heyûlânın yoktan yaratıldığına dair bir açıklama bulamamaktayız. Bu sebeple Kindî'nin âlemin mahiyeti üzerine fikri söz konusu olduğunda özellikle heyûlâ kavramına yüklediği anlamın incelenmesinin gerekliliği tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1998.
- Aristoteles. "Metaphysics". *The complete Works of Aristotle*. thk. Jonathan Barnes. New Jersey: Princeton University Press, 1985.
- . Fizik. çev. Saffet Babür. Ankara: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Arslan, Ahmet. *İlk Çağ Felsefe Tarihi (Sofistlerden Platon'a)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Burnet, John. *Early Greek Philosophy*. İstanbul: A&C Black, 1920.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- . *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2003.
- Erdem, Engin. "İlâhi Ezelîlik ve Yaratma Sorunu". Basılmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, 2006.
- Güçlü, Abdülbaki ve Erkan Uzun. *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2002.
- Hançerlioğlu, Orhan. "Heyûlâ". *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*. 1:318. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.
- Kaya, Mahmut. *Kindî Felsefi Risaleler*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Kindî. "Kitâb fi'l-felsefeti'l-ûlâ". *Kindî Felsefi Risaleler* içinde. thk. Mahmut Kaya 2:126-178. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- . "Kitâbü'l-Cevâhiri'l-hamse". *Kindî Felsefi Risaleler* içinde thk. Mahmut Kaya, 2:286-295. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- . "Risâle fi hudûdi ve rusûmihâ". *Kindî Felsefi Risaleler* içinde. thk. Mahmut Kaya, 2:178-190. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

----- “Risâle fî îzâhi tenâhi cirmi'l-‘âlem”. *Kindî Felsefî Risaleler* içinde. thk. Mahmut Kaya, 2:192-198. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

----- “Risâle fî mâiyyeti mâ la yümkinu en yekûne lâ nihâyete leh ve me’llezî yukâlu lâ nihâyete leh”. *Kindî Felsefî Risaleler* içinde. thk. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

----- “Risâle fî vahdâniyyeti’llâh ve tenâhi cirmi'l-‘âlem”. *Kindî Felsefî Risaleler* içinde. thk. Mahmut Kaya 2:202-208. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

Platon, *Timaio.s* çev. Furkan Akdemir. İstanbul: Say Yayınları 2015.

T. J. De Boer. *İslâm’da Felsefe Tarihi*. çev. Yaşar Kutluay. Ankara:1960.

Uyanık, Mevlüt. “İlk İslâm Filozofu el-Kindî’ye Göre Âlemin Mahiyeti” *İslâm Felsefesinin Sorunları*. thk. Mehmet Vural. Ankara: Elis Yayınları, 2003.

Uysal, Enver. *Hudûd Risaleleri Çerçevesinde Kindî ve İbn Sînâ Felsefesinin Temel Kavramları*. Bursa: Emin Yayınları, 2008.

Ülken, Hilmi Ziya. *İslâm Felsefesi*. Ankara: Selçuk Yayınları,1966.

Walzer, Richard. *Greek into Arabic*. Oxford: Bruno Cassier, 1962.